

Зоя Лихолобова (Донецьк)

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» 1937–1938 РОКІВ У ДОНБАСІ: ВТРАТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

В сучасній історіографії визнається відокремлення у сталінських політичних репресіях другої половини 1930-х років двох етапів: 1) 1936 – перша пол. 1937 р. На цьому етапі Сталін розраховувався зі своїми колишніми політичними опонентами шляхом їх фізичного знищення; 2) «Великий терор», під яким розуміється серія масових каральних операцій, розпочатих після ухвалення постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» і припинених згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»¹.

На етапі «великого терору» політичні репресії набули масових масштабів та найбільш жорстоких форм. Інтелігенція, яка акумулює інтелектуальний потенціал країни, не випадково була визначена одним з центральних об'єктів «великої чистки». Саме на неї було покладено визначну роль у формуванні морально-психологічної та громадсько-політичної сфери суспільного життя. Українська інтелігенція, виконуючи свою історичну місію служіння народові, набула традицію критичного мислення та опозиційності.

Проблема політичного терору проти української інтелігенції вже привертала увагу дослідників. В монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-і роки»² показано поступове згортання «українізації»; поширення масового терору проти інтелігенції. Автори доходять висновку: «Все, що в нашій історичній свідомості пов'язане з 1937 р., в Україні почалося ще в 1933 році». В дослідженні Г.Касьянова та В.Даниленка³ висвітлюється тема взаємовідносин інтелігенції та адміністративно-командної системи в 1920–30-і роки, наслідків сталінської політики стосовно людей розумової праці. Аналіз соціальних процесів в середовищі інтелігенції у 1920–30-х рр. дається в монографії Г.Касьянова⁴.

Щодо висвітлення теми на регіональному рівні, то воно репрезентовано низкою нарисів про долі окремих громадян-жертв сталінського терору, а також статтями І.Богінської про репресії проти освітян⁵.

Стан історіографії спонукає автора до створення узагальнюючої картини політичних репресій проти інтелігенції в Донецькому регіоні, позначеному відчутними особливостями свого соціально-економічного становища, а також планів Центру щодо організації «великої чистки». За офіційними даними звітності НКВС в 1937–38 роках в Україні за політичними мотивами було засуджено 198 918 осіб.

Про соціально-фаховий склад репресованих осіб маємо довідку, підготовлену у 1964 р. відповідальним працівником КДБ УРСР майором Фроловим. Впливало, що службовці становили у 1937 р. 33,9 % і у 1938 р. – 27,3 % загалу заарештова-

них. В їх складі інженерно-технічні працівники відповідно склали 1,3 і 1,2 % загалу та 23,8 % і 23,5 % службовців; лікарі – 0,4 і 0,4 та 6,9 і 9,1; педагоги 3,1 і 2,8 та 55,9 і 55,5; наукові працівники – 0,2 і 0,1 та 3,4 і 2,5; працівники літератури та мистецтва – 0,1 і 0,06 та 2,1 і 1,2; агротехнічні працівники – 0,4 і 0,4 та 7,9 і 8,2 %⁶. Найбільшою за питомою вагою виявляється група педагогів (понад 55 % службовців та 3,1–2,8 % загалу репресованих. На другому місці – інженерно-технічні працівники, потім агротехнічні працівники, лікарі.

Ці підрахунки ми використовуємо лише як орієнтовні з огляду на те, що першоджерела довідки майора Фролова не збереглися. Тим більше, що статистичні звіти служб НКВС щодо соціального складу репресованих «підганялися» у відповідності до отримуваних лімітів. Сподіватися на їх достовірність ні в якому разі не можна.

Щодо Донецького регіону, то, на жаль, повними статистичними даними за наведеною схемою ми не володіємо. Склад групи репресованих громадян, що професійно займалися розумовою працею, автор спробувала охарактеризувати шляхом аналізу близько 4 тис. архівно-слідчих справ заарештованих з політичних мотивів, заведених у Донецькому обласному управлінні НКВС. Службовці склали 33 % від загалу заарештованих у 1937–38 рр.; в т. ч. інженерно-технічні працівники – 14 %, працівники освіти – 4,7 %, медики – 0,8 %, партійні, радянські, комсомольські працівники – 4 %; працівники науки, літератури, мистецтва, журналісти – 0,7 %; агротехнічні працівники – 0,4 %.

Порівняння даних про відсоток репресованих представників інтелігенції в Донбасі та в Україні в цілому виявляє істотні розбіжності, особливо у групах ІТП і освітян. Пояснити це можна, по-перше, індустріальним характером та високим ступенем урбанізованості регіону, що позначилось на більшій чисельності не лише працівників промислових підприємств, але й навчальних закладів, мережі охорони здоров'я.

Окрім цього, у підрахунках використана особлива методика: до групи ІТП віднесені не лише дипломовані спеціалісти, а й інженери та техніки-практики, а також керівники підприємств, серед яких практики переважали. Слід врахувати особливо жорстокий характер репресій у вугільній галузі; а також не забувати про зацікавленість служб безпеки у викривленні дійсної картини репресій.

Отже, нищівний удар масових репресій на Донеччині був спрямований, перш за все, проти тієї частини інтелігенції, яка була безпосередньо пов'язана з виробництвом – інженерно-технічних працівників, що не виглядає випадковістю. У промисловості провідної паливно-металургійної бази СРСР відбувалось падіння виробництва. В 1937 р. обсяги видобутку вугілля та виробництва металу виявилися меншими показників попереднього року⁷. Керівництво як загальносоюзне, так і місцеве, прагнуло приховати дійсні причини кризи (вади планово-командної системи управління, наслідки індустріально гонитви й ін.) та перекласти відповідальність на троцькістських шкідників, агентів німецько-

фашистського та японського імперіалізму. В першу чергу це стосується вугільної галузі, яка перебувала у найбільшому занепаді.

17 вересня 1937 р. Донецьким обласним управлінням НКВС було ухвалено постанову про викриття потужної шкідницько-диверсійної організації що немовби діяла у вугільній промисловості Донбасу у складі майже 120 чоловік, з них 68 людей вже було заарештовано на час прийняття постанови. Констатовалося встановлення слідством та визнання заарештованими шкідницької діяльності організації на шахтах, спрямованої на загострення паливного балансу країни та послаблення її обороноздатності. Головними напрямками цієї діяльності було: проведення жорсткої концентрації гірничих робіт; дезорганізація та зрив підготовчих робіт і скорочення лінії вибоїв; різке скорочення капітальних вкладень в нове шахтне будівництво; розтягування строків будівництва шахт; порушення правил техніки безпеки, що спричиняло вибухи і аварії з людськими жертвами; зрив стахановських методів праці та ін. Тобто, на учасників «викритої організації» покладалася відповідальність за безладдя в організації виробничого процесу на шахтах, падіння продуктивності праці та скорочення обсягів вуглевидобутку вугілля⁸.

Вивчення архівно-слідчих справ обвинувачуваних виявляє нові методи та технології ведення слідчого процесу на етапі «великого терору». За умов масових репресій Центр висунув завдання прискорення розгляду справ і винесення вироків. Виконавці були підготовлені до цього завдяки набутому раніше досвіду. Ретельного оформлення протоколів допитів не було. У практику запроваджувались «групові справи». Прикладом може служити вирішення справи заарештованих влітку 1937 р. керівних працівників тресту «Артемвугілля» та підлеглих йому шахт. В їх числі були З.Зорін – керуючий трестом «Артемвугілля»; В.Вишник – головний інженер тресту; В.Попов – працівник комбінату «Донецьквугілля», районний інженер, закріплений за трестом «Артеміввугілля»; П.Буданцев – помічник головного інженера тресту; Р.Уманський – головний інженер шахти ім. Дзержинського; І.Цикаленко – головний інженер шахти «Комсомолец»; Я.Ільяшенко – завідувач шахти № 8. 6 чоловік з цієї групи були спеціалістами старої школи, отримали вищу освіту в дореволюційний час і майже всі були фігурантами «Шахтинського процесу», що не могло пройти повз увагу органів безпеки. Наймолодший з групи – Я.Ільяшенко теж мав «пляму» в біографії – походження з поміщицької родини⁹.

Обвинувачення заарештованим були визначені заздалегідь, тому слідчий процес носив підкреслено формальний характер і був зведений до взаємних показань та зізнань підслідних про участь в «троцькістській контрреволюційній організації» і конкретну підривну діяльність. Допитувані лише відзначали деякі нюанси, мотивуючи свою поведінку в тій чи іншій ситуації.

На очній ставці В.Попов і В.Вишник у взаємній погодженості визнали факт залучення до «організації» першим другого та назвали прізвища людей, яких вони залучили або знали як членів організації. На другій очній ставці В.Вишник

і П.Буданцев підтвердили факт зв'язків між ними через посередництво В.Попова та здійснення ними за його вказівками шкідницьких дій на окремих шахтах у вказаному вище напрямку. Інакше кажучи, ділові стосунки працівників під пером слідчого набирали зловісного тлумачення: шкідницька діяльність «організації».

Дивна покірливість перед нахабними вимогами слідчих людей, які пройшли складний шлях керівника в одній з найбільш важкоємних галузей господарства, загартованих життєвими випробуваннями, пов'язана частково з досвідом «шахтинського процесу». У 1928 р. більшість підсудних отримали різні строки ув'язнення, а дехто, отримавши покарання умовно, працював у конструкторських бюро. Звідси – сподівання ціною самообмовлянь про участь у «контрреволюційній організації» здобути пом'якшену міру покарання. До цього схилила і вся морально-психологічна обстановка, в яку потрапляли заарештовані з перших днів слідчого процесу. Відчуті її допомагають спогади учасників подій. Під час повторного розгляду «Артемівської справи» у 1957 р. свідок А.Солодуха (у 1937 р. працював помічником начальника відділення в Донецькому облуправлінні НКВС, брав участь у допитах деяких потерпілих за цією справою) розповідав: заарештовані раніше радили новакам «зизнаватися», бо опір «безнадійний»; слідчі, начальники відділів наставляли свою жертву зизнаватися, щоб отримати меншу міру покарань; до найбільш упертих застосовувалися засоби фізичного примусу¹⁰. Це підтвердив і Н.Магід (працівник тресту «Артеміввугіля», перебував під слідством у 1937–41 рр.). Заарештовані називали між собою слідчих «молотобійцями» за нещадне побиття підслідних. «Один з підслідних плакав, розповідаючи, як під час допиту змушений був зводити наклеп на свого кращого товариша», – пригадував він. Багато хто з заарештованих вважав за краще визнатися у нескоеному злочині, ніж терпіти знущання катів. Відіграло роль також сподівання на те, що з ВТТ можна буде писати скарги, домагатися перегляду справи та виправданя¹¹.

Поведінка підслідних була обумовлена їх морально-психологічним станом. Щодо карателів, то це були люди особливого ґатунку, позбавлені будь-яких людських почуттів. Немов роботи, за заданою програмою вони штампували стандартні обвинувачення. Для них цілком чужим було навіть усвідомлення професійної гідності. Одним з головних обвинувачень, пред'явлених керівникам тресту та шахт Артемівського району, була «контрреволюційна, шкідницька концентрація гірничих робіт», про яку під копірку писали автори слідчих висновків. Втім, дехто з них, заплутавшись у невідомій термінології, бездумно винив заарештованих в «деконцентрації». Під час повторного розгляду справи у жовтні 1957 р. спеціалісти, керівні працівники вугільної галузі доводили безглуздість обвинувачень та некомпетентність «професіоналів НКВС». Відповідальний працівник мінвуглепрому УРСР В.Прохоров говорив, що концентрація робіт у 30-і роки і у пізніші часи вважалась прогресивною системою організації виробництва за умови її правильного проведення. Доводилася також необґрунтованість обвинувачень керівників тресту у «шкідницькому» заниженні планів

підготовчих робіт та обсягів вуглевидобутку. За існуючою на той час системою управління галуззю керівник тресту і головний інженер не могли власним рішенням встановлювати нормативи підготовчих робіт і планів вуглевидобутку, поскільки плани і річні програми, як і розміри фінансування, затверджувалися вищими структурами («Головвугіллям» і НКТП СРСР, комбінатом «Донбасвугілля»).

Попри необґрунтованість обвинувачень, всі підслідні за справою тресту «Артеміввугілля» отримали у слідчому висновку призначене обвинувачення, зміст якого висвітлений у названій постанові від 17 вересня 1937 р. Він цілком співпадав з обвинуваченнями працівників інших вугільних трестів Донбасу. (На початок 1938 р. в 22 трестах комбінату «Донбасвугілля» були заарештовані 20 головних інженерів і майже всі керуючі. Тих, хто прийшов їм на зміну, теж заарештовували). За логікою працівників управління НКВС це було закономірно, адже вони об'єднали керівних працівників вугільних трестів області в одну «контрреволюційну троцькістську організацію».

В преамбулі слідчих висновків йшлося про те, що за завданням учасника антирадянського центру П'ятова у «Головвугілля» Наркомтяжпрому була утворена контрреволюційна троцькістська організація, яка об'єднувала шкідницькі кадри старого інженерства. В Донбасі ця організація за вказівкою П'ятова об'єдналася з троцькістською організацією, очолюваною Саркісовим, і отримала завдання всіляко розладнувати роботу шахт з метою зниження вуглевидобутку. Внаслідок «розкритих» слідством злочинів справа працівників Артемівського вугільного району віддавалася на розгляд ВК ВС СРСР згідно застосування закону від 1 грудня 1934 р.

31 жовтня 1937 р. З.Зорін, В.Вишник, П.Буданцев, Р.Уманський, В.Попов, І.Цукаленко, Я.Іляшенко були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. (Р.Уманський, який не визнав своєї вини, теж був засуджений на смерть). Дружини Вишника Олександра Василівна та Зоріна – Наталя Яківна отримали по 5 років позбавлення волі. У 1957 р. всі засуджені були повністю реабілітовані¹².

Жертвами ставали й спеціалісти нового покоління, підготовлені радянськими інститутами, які не мали ніякого вантажу антиреволюційного походження. Микола Іванович Данилін у 1931 р. закінчив Криворізький гірничий інститут. Під час арешту працював начальником дільниці на шахті № 18 в Сніжному. 27-річному інженеру було пред'явлено звинувачення в належності до контрреволюційної організації, «поширенні наклепницьких чутків про неодмінну загибель республіканської Іспанії...». Особлива трійка УНКВС Донецької області 14 листопада 1937 р. винесла молодому інженеру смертний вирок¹³.

Жертвами сталінських репресій стали видатні господарники, внесок яких у справі індустріалізації країни є загальноновизнаним. У 1937–38 рр. за вироками ВК ВС СРСР були позбавлені життя директори великих металургійних підприємств: Г.Гвахарія (Макіївський завод)¹⁴, Я.Гугель («Азовсталь»)¹⁵, М.Радін (Маріупольський завод ім. Ілліча), В.Трахтер (Макіївський завод)¹⁶. Організатор будів-

ництва всесвітньовідомого Ново-Краматорського заводу важкого машинобудування І.Кирилкін, заарештований у 1938 р., 2 червня 1941 р. був засуджений на 15 років заточення у ГУЛАГу, де помер на початку 1942 р.¹⁷. Наслідуючи політичну мету очищення суспільства від потенційного колабораціонізму, режим безжалісно нищів кадровий потенціал промисловості.

Під удар масових репресій потрапили й інші верстви фахівців, зокрема працівники освіти. Слід зауважити, що розширення мережі навчальних закладів супроводжувалось зростанням чисельності педагогічних кадрів з одночасним зниженням рівня їх професійної підготовки. У 1936 р. в Донецькій області працювало понад 25 тис. вчителів, а вищу освіту мали не більше 16 % з них¹⁸. Саме ця, найбільш кваліфікована частина вчительства, яка здатна була передати культурні традиції дореволюційної школи новому поколінню освітян, стала першочерговою мішенню полювання карателів. В цілому в числі заарештованих вчителів у 1937–38 рр. в області 35,6 % мали вищу освіту, яку вони отримали, скоріше за все, до 1917 р. Це підтверджується тим, що за віком більше третини репресованих були старші сорока років. Загалом вищу, неповну вищу та середню освіту мали 88 % заарештованих вчителів, в їх числі було чимало молодих людей, які пройшли педагогічну підготовку вже за радянських часів (ім теж не було довіри). Освітній рівень репресованих вчителів перевищував освітній рівень всіх репресованих та всього дорослого населення області взагалі. Розправа була жорстокою: 304 педагога були розстріляні, решта заслані до ВТТ, переважно на 10–15-річні строки. Окрім цього, сотні освітян були позбавлені посадових місць¹⁹.

Спустошливі дії режиму в галузі освіти були соціально та ідеологічно обумовленими. Педагоги шкіл і вишів – це не лише одна з найбільш освічених верств суспільства з великими потенціями вільнодумства та критицизму. Це також інтелектуальна сила, від якої у значній мірі залежало формування світогляду нових поколінь радянських людей. Тому державна партія прагнула перетворити вчительство в один з надійних загонів своїх ідеологічних кадрів. Чекати природної заміни старшого покоління вчителів новим, підготовленим радянськими вузами, не стали. Проблему вирішували форсованим методом – шляхом фізичного усунення небажаних елементів. Розраховували і на те, що такий шлях матиме повчальне значення для всіх працюючих освітян.

Серед перших жертв «чистки» був завідувач Донецького обласного відділу народної освіти Ф.Новаш, заарештований 4 вересня 1936 р. Під впливом Московського процесу проти «троцькістсько-зінов'євського центру» його звинуватили у належності до «троцькістської організації». Незважаючи на те, що Новаш категорично відхилив пред'явлене йому обвинувачення, 26 березня 1937 р. Військовою Колегією Верховного Суду СРСР він був засуджений до вищої міри покарання. Заступника Ф.Новаша Д.Агупова засудили до ув'язнення на 10 років²⁰.

Масовий удар по вчительських кадрах викликав кризовий стан в школах. Проте репресії тривали. Поширеним обвинуваченням заарештованих вчителів,

крім належності до «троцькістської терористичної повстанської організації», була участь в «буржуазно-націоналістичній організації». При цьому, в слідчих матеріалах ці обидва напрямки антирадянської діяльності часто поєднувалися. На певному етапі слідства акцент робився на участі заарештованого у троцькістській організації. Потім пригадувався націоналістичний аспект діяльності, домагалися відповідних показань, і у слідчих висновках формувалося обвинувачення в участі у «троцькістській контрреволюційній націоналістичній, терористичній, повстанській організації». А різновидність націоналізму, до якого приписувалася жертва, залежала від її національності чи ступеня виконання «лімітів», відпущених зверху. За підрахунками І.Богинської, у приналежності до «української націоналістичної організації» обвинувачувалася четверта частина репресованих працівників освіти Донецької області; близько 10 відсотків були приписані до «грецької повстанської організації»²¹.

Після засудження наркома освіти України В.Затонського, обвинуваченого в керівництві «контрреволюційною, повстанською, терористичною, націоналістичною організацією», що діяла в Києві, Донецьке обласне відділення НКВС приступило до фабрикування справи щодо існування в області філії названої організації. У причетності до неї вже були обвинувачені чимало вчителів, а керівником мав стати один з провідних працівників системи народної освіти. Вибір упав на завідувача обласного ВНО І.Василенка, заарештованого 3 грудня 1937 р. На перших допитах підслідний категорично заперечував свою приналежність до контрреволюційної націоналістичної організації. Втім, професіонали НКВС свою справу знали, і після тривалого опору Василенко змушений був підкоритися.

В ході дізнання до керівництва обласного відділення Української контрреволюційної націоналістичної організації зусиллями чекістів були залучені директор тільки-но відкритого Сталінського педінституту О.Євдокименко, заступник начальника обласного ВНО І.Кураков, доцент індустріального інституту В.Могила, секретар обкому комсомолу Г.Богиня, заступник завідувача комітету мистецтв облвиконкому Т.Гак, вчитель В.Семенов²². В серпні 1938 р. слідчі заявили, що у складі «Української контрреволюційної націоналістичної організації» діє молодіжна організація – «Молода генерація». Відразу ж активними учасниками і керівниками цієї організації зробили О.Євдокименка (працює з молоддю як директор педінституту), а також секретаря обкому ЛКСМУ Г.Богиню, доцента індустріального інституту В.Могила.

Чи існувала така організація в дійсності, ніхто з них не знав. За висловом одного з активних її учасників, «організація була наслідком уявлення слідчих за підтримкою таких малодушних людей як я» (так нещадно він писав про себе через 18 років після подій)²³.

Фабрикування справи про діяльність «контрреволюційної націоналістичної організації» супроводжувалося багатьма трагічними подіями. А часом, підкоряючись вимогам слідчих, заарештовані змушені були давати дивні показання. Наприклад, заступник начальника відділу мистецтв облвиконкому Т.Гак, після

фізичної «обробки», під загрозою розправи з дружиною та двома малюками – синами, на допиті 23 липня 1938 р. змушений був за підказкою слідчого визнати, що безпосередньо його ворожою діяльністю керував з Києва А.Хвиля. Від нього було отримано настанову зривати в театрі постановки радянських п'єс і включати в репертуар п'єси української націоналістичної тематики. Практично були здійснені такі спектаклі з «протаскуванням націоналістичної контрабанди»: «Катерина», «Майська ніч», «Пошились у дурні», «Суєта», «Дай серцю волю» та інші постановки з української класики.

За вимогою слідства були названі керівники організації, що працювали в Донбасі: А.Кудрін – директор Ворошиловградського театру опери та балету, В.Василько – заслужений артист республіки, директор Сталінського драмтеатру. Та слідчим цього було замало. За їхньою підказкою до складу терористичних груп були включені директори майже всіх театрів не лише Донбасу, але й Харківщини. І майже кожний директор мав свої терористичні підгрупи, до складу яких входили артисти та учасники художньої самодіяльності. Терористичні групи були утворені у філармонії та облрадіокомітеті. Врешті-решт терористичне підпілля поширило на всі художні ланки регіону. Останнє питання, що турбувало держбезпеку: а як зі зброєю? Виявилося, що в цьому плані працівники мистецтв мають великі переваги перед іншими, бо у їх розпорядженні був реквізит для постановок на оборонні теми. Можна також використати зброю зі шкільних воєнних кабінетів.

Значення здобутої інформації підкреслювалося тією обставиною, що допит проводили не лише слідчі Співаківський і Мартинов, а й начальник обласного управління НКВС Чистов, який власноручно підписав протокол²⁴. Важко навіть уявити, які наслідки для працівників культури могло б мати «розкручування» цієї фантастичної справи. Натомість у другій половині 1938 р. внаслідок загострення суспільного напруження режим змушений був поступово ослаблювати репресії. Факти про зв'язки груп та підгруп «терористів», отримані слідством, не підтверджувалися навіть елементарною перевіркою. У справі є відомості про те, що в Києві відбулася очна ставка Гака з артистом В.Добровольським, який твердо заявив, що Гак його обмовив, і був звільнений з-під варти²⁵. Про арешти згадуваних під час допиту директорів театрів та акторів ніяких відомостей в обласному відділенні СБУ немає.

Слідчий процес щодо групи освітян, обвинувачуваних у приналежності до «Контрреволюційної української націоналістичної троцькістської організації» просувався повільно. Лише в червні 1939 р. справа була розглянута в суді Військового трибуналу Харківського військового округу. Всі шестеро підсудних відмовились від показань, даних під тиском незаконних методів слідства. Їх тверда позиція в суді, як і нова політична ситуація в країні, позначилися у деякій «м'якості» вироку. І.Василенко і Т.Гак були засуджені на 15 р. ВТТ; О.Євдокименко та В.Семенов отримали по 10 років ВТТ; Г.Богиня та В.Могила за рішенням суду виправдані²⁶.

В цілому втрати системи народної освіти в Донецькому регіоні були величезними. За два роки (1937–1938) було репресовано до 500* найбільш освічених, працездатних, активних педагогів шкіл та працівників обласних, міських і районних ВНО. З посад було звільнено не меш 4,5 тис. вчителів (шоста частина їх загальної кількості)²⁷. Наслідком кривавих операцій було падіння кваліфікаційного рівня кадрів, зниження рівня освіти взагалі.

Значну групу серед репресованих представників інтелігенції становили медики. При цьому удар спрямовувався в першу чергу проти головної, кваліфікованої, творчої їх частини – лікарів. Мета репресій в галузі медицини, крім загальних положень (усунення небезпечних для влади інтелектуалів дореволюційного походження, осіб, що були пов'язані якимось чином з партійними опозиціями чи непролетарськими партіями) полягала ще й в тому, щоб виправдати недоліки в сфері охорони здоров'я.

На межі 1937–1938 років в Донецькому облуправлінні НКВС було сфабриковано справу проти медичних працівників, обвинувачених в участі у «контрреволюційній диверсійно-шкідницькій організації», яка немов би займалася підготовкою бактеріологічної диверсії в галузі охорони здоров'я. Найбільш значною постаттю в групі був відомий вчений-бактеріолог професор медичного інституту М.Благовещенський. Його роботи, присвячені імунології, постановці прищеплювальної справи, профілактиці інфекцій, були відомі не лише в СРСР, а й за кордоном. Та увагу органів держбезпеки привернули зовсім не наукові пошуки вченого, а два факти його біографії: син священника, деякий час перебував у білій армії у якості підесаула – лаборанта протихолерної лабораторії²⁸. Ця обставина автоматично зарахувала маститого вченого до розряду «політично неблагонадійних» людей.

Обґрунтувати його шкідницьку діяльність в 30-ті роки покликані були професіонали НКВС. Вони зачислили вченого до складу контрреволюційної шкідницько-диверсійної організації, в яку він нібито був залучений завідувачем обласним ВОЗ К.Стацинським ще у 1935 р.²⁹.

Шкідницька діяльність полягала у зриваннях проведення протиепідемічних заходів, що сприяло розвитку захворювань. Головне завдання, яке ставилося організацією, полягало у тому, щоб утворити вакцинний відділ для виготовлення неімунізуючої вакцини для прищеплювання її населенню. Втім, утворити вакцинний відділ не вдалося (не вистачило коштів, не знайшли приміщення. До того ж керівника організації Стацинського у 1936 р. відкликали на роботу до Москви). Цей протокол викликає великі сумніви відносно його достовірності. Підпис підслідного, що ставився під текстом кожного листа протоколу, зовсім не схожий з його підписом під анкетною, яка була заповнена в день арешту. Анкета підписувалася тремтячою рукою, а листи допиту підписані впевнено,

* Ця цифра отримана шляхом таких підрахунків: 450 вчителів репресовано в Донецькій (Сталінській) області і не менше 50 за другу пол. 1938 р. у Ворошиловградській обл.

твердою рукою і сам підпис схожий з почерком, яким написаний текст протоколу³⁰. Інакше кажучи, документ і писав і підписував власноручно слідчий.

Справа професора М.Благовещенського була цілком сфальсифікована. Вченому, який твердо заперечував висунуте проти нього обвинувачення, безсоромно приписали самовизнання. Слідчі висновки були настільки бездоказовими, що після їх розгляду відділ НКВС України запросив додатково довідку районного ВОЗ про результати проведеного у 1936 р. прищеплювання проти тифу, наслідком якого була гостра реакція і масове захворювання гірників. Здобути таку довідку відділенню НКВС у 1938 р. було найпростішою справою. 5 вересня 1938 р. ВК ВС СРСР засудила М.Благовещенського на смерть³¹. Засуджені на страту були також інші члени групи, залучені Стацинським до «контрреволюційної організації», що брали участь у створенні з ворожими цілями вакцинного відділу. За висловом одного з підслідних, цей відділ кілька років проіснував лише на папері, а потім у такому ж вигляді був переданий до архіву³².

Щодо самого керівника «контрреволюційної організації» К.Стацинського, то під час розслідування справи контрреволюційної групи в системі обласного ВОЗ він працював у Москві начальником «Трансануправління» і ні в якій ролі до слідчого, а потім до судового процесу не залучався³³. У системі НКВС відсутні відомості про його притягнення до відповідальності за політичні злочини. Це ще раз підкреслює штучність всієї справи про існування «контрреволюційної троцькістської організації» у ВОЗ Донецької області в 1936–1938 рр.

Іншою була доля наступника К.Стацинського на посаді завідувача обласним ВОЗ А.Бандурівського, заарештованого 29 червня 1938 р. за обвинуваченням у членстві в «Донецькому центрі української націоналістичної повстанської організації», що діяла в блоці з «Право-троцькістською організацією». Слідством був примушений визнати, що залучений до «Української націоналістичної організації» наприкінці 20-х років директором зоологічного інституту А.Любченком (братом голови Раднаркому П.Любченка), а в 1932 р. наркомом охорони здоров'я України Контаровичем залучений до право-троцькістської організації і у 1936 р. направлений ним на Донбас для посилення шкідницько-диверсійної діяльності в медичній галузі. Все той же Стацинський ввів Бандурівського до складу обласної філії «контрреволюційного націоналістичного та право-троцькістського центру», пов'язав з активними діячами організації³⁴.

Санітарно-гігієнічний стан міст і селищ краю з високою концентрацією підприємств вугільної та металургійної промисловості, низьким рівнем комунально-побутового обслуговування населення навіть не потребував зусиль «шкідницьких організацій» для створення епідеміологічних ситуацій. З іншого боку, особистість нового завідувача обласного ВОЗ, за яким тягнувся шлейф колишніх зв'язків з вже засудженими керівниками «Республіканського націоналістично-троцькістського центру» П.Любченком та Контаровичем була дуже влучною для перекладання на нього відповідальності за традиційну занедбаність медичного обслуговування населення вугільного краю.

Працівники служби безпеки у цьому відношенні досягли успіху. Був складений офіційний акт експертної комісії (28 серпня 1938 р.), в якому констатовано незадовільний епідеміологічний стан області. При чому інфекційні захворювання мали тенденції зростання. Плани прищеплювальних заходів щорічно не виконувались. Асигнування на санітарно-дезінфекційні заходи у 1938 р. зменшилися вдвічі, зменшилася чисельність санітарних лікарів, повільно будувалися об'єкти медичного призначення, наслідком чого була гостра нестача лікувальних ліжок, зростання невдоволення трудящих³⁵. Зображений в акті жалюгідний стан охорони здоров'я трудящих області сумнівів не викликає. Гадаємо, що в першу чергу це було одним з наслідків прискореної індустріалізації, напруження всіх засобів та дефіциту коштів у країні. Не виключається також можливість недбайливого, безтурботного ставлення до своїх обов'язків керівних працівників системи охорони здоров'я на всіх рівнях.

Втім, умови «великого терору» поклали на органи держбезпеки обов'язок оцінювати ситуацію з інших позицій. А.Бандурівський був вимушений визнати свою участь у «Донецькому обласному право-гроцькістському центрі», що діяв спільно з «Українською обласною буржуазно-націоналістичною організацією», за її дорученням проводив шкідницьку діяльність, спрямовану на поширення інфекційних захворювань серед населення та збільшення смертності, особливо серед дітей. 13 листопада 1938 р. Бандурівський був засуджений ВТ Харківського ВО до розстрілу³⁶.

«Лікарі-отруйники», трагічна доля яких була розглянута, фактично опинилися в ролі заручників системи, що здійснювала промислову революцію ціною злигоднів і нестачі народу. Розправа над ними мала на меті послабити невдоволення мас, відвернути увагу суспільства від дійсних причин скорботного стану охорони здоров'я трудящих.

Жертвами політичного терору були ті, хто становив мозковий центр медицини: лікарі з вищою освітою, вчені з науковими ступенями. Фізична розправа над нечисленними на той час фахівцями вищої кваліфікації була бездумним обезглавлюванням однієї з найважливіших сфер життєдіяльності. Хвиля репресій науковців, зокрема мікробіологів, у 1938 р. прокотилася по всій країні. Її наслідки порівнюють зі знищенням вищого військового командування напередодні війни.

На засоби масової інформації покладалося відповідальне завдання ідеологічного забезпечення політики репресій, формування громадської думки щодо обґрунтованості та необхідності нещадної боротьби проти внутрішніх ворогів – зрадників, шпигунів, диверсантів. Тому представники преси та радіомовлення перебували під пильним наглядом органів партії та держбезпеки. Ретельну «чистку» в українському радіомовленні, ініційовану ЦО ЦК ВКП(б) газетою «Правда», було здійснено у 1936 р. Цей приклад керування радіо та пресою наслідувався, і репресії працівників ЗМІ поширилися на всі ланки, як центральні, так і місцеві. 6 липня 1937 р. відділенням НКВС був заарештований

редактор газети «Кіровоць» (Макіївський металургійний завод) М.Безпечний, обвинувачений у тому, що як член контрреволюційної троцькістської організації він прикривав шкідницьку діяльність заарештованого директора заводу – троцькіста Гвахарія, не друкував у заводській газеті викривальних матеріалів про нього. Молодий журналіст, категорично відмовився визнати обвинувачення. Вигадки про те, що до організації його у 1936 р. залучив заарештований секретар Макіївського міського партії Ісаєв, спростовував тим, що на той час зовсім не був знайомий з Ісаєвим. Та чи міг редактор заводської багатотиражки викривати «троцькістську діяльність» Гвахарія, якщо матеріали про краший металургійний завод країни та його директора у той час не сходили зі сторінок союзних газет? І все ж таки ВК ВС СРСР 30 вересня 1937 р. засудила М.Безпечного на 8 років ВТТ і 5 років позбавлення прав³⁷.

Письменників Сталін називав «інженерами людських душ». Це передбачало підпорядкування літературної творчості визначальній меті – формуванню світогляду і психології радянської людини у напрямі безмежної відданості справі соціалізму (в його розумінні). Тому предметом постійного піклування керівника та ідеолога більшовицької партії була комуністична переконаність письменництва. Отже, «чистки» аж ніяк не могли обминути цю групу з інтелектуальної еліти суспільства.

На початку 30-х років письменники Донеччини групувалися навколо журналу «Літературний Донбас», головним редактором якого був молодий, талановитий прозаїк і поет, організатор письменницьких сил Григорій Микитович Баглюк. За його редагування журнал перетворився у місячник, став солідним і впливовим літературно-мистецьким органом. У романі «Горизонт», оповіданнях, присвячених життю трудівників, виявив себе як вдумливий соціальний аналітик й психолог. Втім, плідна діяльність Г.Баглюка стала не до вподоби наглядачам за літературою. А привід для гонінь знайшли легко. У 20-і роки він був причетний до троцькістської організації. Це визначило його долю як першої жертви серед українських письменників Донбасу. У квітні 1934 р. був заарештований на підставі звинувачення за ст. 54 КК УРСР «За антирадянську троцькістську діяльність» та на 2 роки засланий в Татарську АРСР³⁸. Втім? влада вважала, що обвинувачення у троцькізмі вимагало більш суворого покарання. В 1935 р. Г.Баглюк був повторно заарештований і Особливою нарадою НКВД СРСР у лютому 1936 р. засуджений на 5 років ВТТ та засланий в Архангельську область. Звідти письменник кинув виклик деспотичному режиму. Приєднався до групи в'язнів, що оголосили голодування, сподіваючись добитися поліпшення умов у табірному житті. Та фінал акції був трагічним. Крім того, що багато голодуючих помирали, 9 березня 1938 р. виїзна сесія ВК ВС СРСР у Архангельську засудила 50 осіб до ВМП. В їх числі був Г.Баглюк³⁹.

В середині 30-х років на письменницьку організацію Донбасу звалилися страшні гоніння. Був звільнений з посади заступник Г.Баглюка в редакції «Літературного Донбасу» М.Гайворонський. «Ворожим підспівувачем» оголосили

К.Герасименка – поета високого обдарування. Його вірш «Скрипаль» був підданий суворій критиці, поета виключили із членів спілки письменників, позбавили роботи. Поет змушений був перебувати на напівлегальному становищі. Місцевий літературознавець В.Оліфіренко пише: «У другій половині 30-х років від влади вже не було потреби в репресуванні. Нікого було нищити з українських письменників: одних повбивали (Г.Баглюк, В.Іванов-Краматорський); другі змушені були тікати з Донбасу (М.Гайворонський, К.Герасименко, Д.Надіїн, І.Ле) і інші зникли безслідно (Ф.Ковалевський, Ю.Западинський, І.Ткаченко, А.Чулков)»⁴⁰.

У 1937 р. у віці 70 років був позбавлений життя «Співець шахтарської праці» М.Чернявський. Йому влада не пробачила колишньої прихильності до Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, а також керівництва організацією «Просвіта»⁴¹.

Трагічна доля не минула й незвичайного поета Є.Михальського, який писав вірші мовою есперанто, мав широкі міжнародні зв'язки, друкував у пресі російською мовою відомості про захисників республіканської Іспанії, був головою Донецької обласної організації есперантистів. Саме ця діяльність стала приводом для звинувачення у шпигунстві. 15 жовтня 1937 р. Є.Михальський був розстріляний у Києві⁴².

Незамінних втрат зазнала література національних спільнот регіону. Жертвою свавілля став відомий грецький поет і журналіст Георгій Антонович Костоправ. У 20-ті роки писав вірші українською і російською мовами, а з 1931 р. – переважно грецькою (румейською) мовою. Дослідники називають Костоправа засновником грецької літератури в Україні, її першим класиком. В 1932–37 рр. працював відповідальним секретарем і літературним редактором в Маріупольській грецькій газеті «Коллективіст», керував створеною ним групою поетів-початківців. Переклав грецькою мовою «Заповіт» Шевченка, вірші Пушкіна, Маяковського, Рильського, Сосюри⁴³. На творчому зльоті перервалося життя талановитої, неабиякої людини. 24 грудня 1937 р. ОН ВС СРСР засудила Г.Костоправа до розстрілу⁴⁴.

Репресії кінця 30-х років проти української інтелігенції мали класову спрямованість. Їхньою метою була ліквідація будь-яких виявів політичної, ідеологічної, соціально-психологічної самостійності цієї соціальної групи. У цьому плані мета була досягнута. Стара інтелігенція частково була фізично знищена. Інша її частина розчинилася в масі працівників, що обслуговували апарат адміністративного, господарського, культурного управління, змушена була цілком підкоритися існуючій політичній системі. Нове покоління інтелігенції, що цілеспрямовано формувалося владою переважно з представників робітничого класу і селянства, генетично пов'язане з радянським ладом, внаслідок сталінського терору теж зазнало чималих витрат і змушено було врахувати жорстокі уроки «чисток». Діяли також прищеплені пропагандою почуття ідейної єдності з партією та державою. Формувалася психологія покірливості, сприйняття настанов, що йшли зверху, як своїх власних переконань. А коли подекуди виявлялися спроби самостійного мислення, інтелектуалам роз'яснювали, що

вони лише «прошарок» в суспільстві, де провідною політичною силою виступає робітничий клас, на чолі зі своїм керівником – партією більшовиків і мусять підкорятися вимогам соціалістичної ідеології.

Сталінський режим поставив інтелігенцію не лише у важкі матеріальні, але й нестерпні духовні умови буття. Знищувалися можливості будь-яких виявів інтелігентської свідомості та способів дій: гострокритична реакція на соціальні проблеми, прагнення дати їм теоретичну оцінку, обмінятися думками у своєму середовищі та широко оприлюднити власні ідеї. Це означало, що інтелігенція позбавлялася можливостей активно впливати на морально-психологічний та громадсько-політичний стан суспільства, тобто виконувати своє природне призначення – служіння народові.

Єдино доступною сферою самовиявлення для людей інтелектуальної праці залишалась їх професійна діяльність, в якій вони здобули чималих результатів. В суворих умовах сталінізму саме інтелігенція зберігала здобуті людством вічні культурні цінності, які мали наслідувати наступні покоління.

Для української інтелігенції репресії позначилися уповільненням її національного розвитку. Були послаблені провідні сили української національної культури, літератури, мистецтва, історичної думки. Підміна принципів якості, змісту кількісними показниками в освіті, науці, літературі і мистецтві знижувала рівень національної культури. Згортання політики «українізації», підміна її хрущовською «русифікацією» створювали нерівновагові умови для розвитку української та російської культури.

Натомість не все з кращих традицій української інтелігенції було втрачено. Залишилися професіоналізм, почуття професійної честі, гідності, кращих діячів культури У прихованому вигляді зберігалися традиції національного самовизнання, самосвідомості, прагнення служіння народові. Все це виявилось в бурхливому процесі національного відродження за умови незалежної України.

¹ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии // Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004. – С.445.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки. – К., 1991.

³ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991.

⁴ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.

⁵ Правда через года: Статті, воспоминания, документи. – Вып.1–6. – Донецьк, 1995–2002.

⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.271–272, 274.

⁷ Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Арк.278, 54–62.

⁸ Архів тимчасового зберігання документів СБУ в Донецькій області. – Спр.6601. – Арк.5–6.

-
- ⁹ Там само. – Арк.91.
- ¹⁰ Там само. – Спр.6604. – Арк.73–74.
- ¹¹ Там само. – Арк.17.
- ¹² Там само. – Арк.18–25, 80.
- ¹³ Там само. – Спр. М.І.Даниліна. – Арк.59–62.
- ¹⁴ Там само. – Спр.5682. – Арк.106.
- ¹⁵ Там само. – Спр.5657. – Арк.136–137.
- ¹⁶ Картоотека Донецької обласної редколегії видання «Реабілітовані історією».
- ¹⁷ Архів управління федеральної служби і контролю по Архангельській області. – Спр. ДП 6124-4а. – Арк.210, 306.
- ¹⁸ Донбасс – крепость социалистической экономики. – Сталино, 1938. – С.25; Донбасс в цифрах. – Сталино, 1938. – С.115.
- ¹⁹ Правда через годы. – Вып.3. – Донецк, 1999. – С.72–73, 77.
- ²⁰ Там само. – С.68–69.
- ²¹ Там само. – С.75.
- ²² Архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області. – Спр.7772, 2Ф. – Арк. – 25, 36, 42, 52, 65.
- ²³ Там само. – Арк.115.
- ²⁴ Там само. – Арк.138–148.
- ²⁵ Там само. – Т.2. – Арк.115.
- ²⁶ Там само. – Арк.69–71.
- ²⁷ Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1238. – Арк.39–40; Правда через годы. – Вып.3. – С.70.
- ²⁸ Архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області. – Спр.6962. – Арк.12–14.
- ²⁹ Там само. – Арк.7-зв., 11–18.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – Арк.88.
- ³² Там само. – Арк.62–75, 175.
- ³³ Там само. – Спр.8248. – Арк.20–25.
- ³⁴ Там само. – Арк.26–30; 13–17.
- ³⁵ Там само. – Арк.121.
- ³⁶ Там само. – Арк.122.
- ³⁷ Там само. – Спр.4701. – Арк.37–40.
- ³⁸ Донбасс: Журнал спілки письменників України. – 1998. – С.11.
- ³⁹ Донбасс. – 2004. – С.142–143.
- ⁴⁰ Донбасс. – 1998. – С.13.
- ⁴¹ Голос Донбасса. – 2003. – 11 декабря. – С.15.
- ⁴² Энциклопедический справочник. – Мариуполь, 2001. – С.61–62.
- ⁴³ Донецкие новости. – 1999. – 21–27 августа.
- ⁴⁴ Меркурий: Всеукраинский деловой журнал. – 2003. – №12.